

Қатыстық сын есімдер

Қазіргі қазақ тілінде қатыстық сын есімдерге бір заттың белгісін басқа бір заттың, қимыл іс-әрекеттің, сынның қатысы арқылы білдіретін сөздер жатады.

Қатыстық сын есімдер көбіне әртүрлі жұрнақтар арқылы басқа сөз таптарынан (есімдерден, етістіктерден) жасалатын туынды сөздер болады да, сол затқа, қимыл, іс-әрекет, құбылысқа т.б. қатысын білдіреді. Мысалы: *Желсіз* түнде жарық ай, сәулесі суда дірілдеп (Абай). Бұл мысалда *желсіз* сөзі *тынық* түн мәнін, нақтылы айтсақ, жел жоқ (желге қатысты) түн дегенді білдіреді.

Сөз мағынасы тұрғысынан қатыстық сын есімдердің мағыналық құрылымында сапалық сын есімдердегідей тек сигнификатты мағына ғана болмайды. Қатыстық сын есімдер екінші бір затқа қатысты анықталатындықтан, олардың мағыналық (семалық) құрылымында денотаттық мағына да болады. Алайда қатыстық сын есімдерде идеалды денотат, сигнификаттық мағына жоқ деуге болмайды. Егер сигнификаттық мағына болмаса, сын есім болып танылмас та еді. Яғни қатыстық сын есімдердің мағыналық құрылымында нақты денотат та, идеалды денотат та бар. Бұл қатыстық сын есімдерді сапалық сын есімдерден ажыратудың бірден-бір белгісі. Сонымен қатар қатыстық сын есімдердің сапалық сын есімдерден айырмашылығы мағыналық құрамында «иелік» (қатыстық) семаның болуы.

Көптеген сапалық сын есімдер қимылды анықтаса, қатыстық сын есімдер үстеу қызметінде жұмсалмайды немесе өте сирек жұмсалады. Бетті бастым, *қатты* састым (Абай) деген сөйлемде *қатты* сапалық сын есімі қимылды анықтап тұр.

Қатыстық сын есімдер морфологиялық құрамы жағынан сөзжасам қосымшалары арқылы жасалған туынды сөздер болып келеді.

Мағыналық жағынан қатыстық сын есімдер заттың сынын білдіре отырып, белгілі бір сапалық заттың екінші бір затқа, я ұғымға қатысын немесе сондай сапаның жоқтығын, яғни заттың түрі мен түсіне, сыры мен сынына, я ішкі қасиетіне, сол сияқты мезгіл мен мекенге тағы басқа сол тәріздес белгілеріне қатысты сындық ұғымдарды білдіреді. Ол тек үй иесінің *тақиялы* басын изеп әлденені ықыластана құптағанын көрді (Досжан). Жанын қарманып адал еңбекпен мал іздемек - ол *арлы* адамның ісі (Абай).

Сонымен, қазақ тіліндегі *-лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті, -лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік, -ғы/-гі, -қы/-кі, -сыз/-сіз, -шыл/-шіл, -и, -паз, -қой, -ық/-ік, -қ/-к, -ғыш/-гіш, -қыш/-кіш, -шақ/-шек, -ғыр/-гір, -қыр/-кір* т.б. сөзжасам қосымшалары зат атауын білдіретін немесе есім мәнді және қимылды білдіретін сөздерге жалғанып, сол сөздің мағынасына қатысты ол ұғымдардың бар, я жоқ, соған бейімділік, мекендік т.б. тәрізді сөзжасамдық (деривациялық) мағына тудырады да, ол екінші бір затқа қатысы болу арқылы қатыстық сын есім болады. Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол - ақынның *білімсіз* бейшарасы (Абай). *Бүгінгі* көш Қайыңдыға қонғалы келе

жатқан (Өуезов). Әбілқайырды *азулы* тілектестері хан етіп, ақ киізге көтерді (Есенберлин). Бұл мысалдардағы *білімсіз*, *бүгінгі*, *азулы* қатыстық сын есімдері екінші бір затқа, яғни *бейшара*, *көш*, *тілектестері* деген зат есімдерге қатысы болу арқылы қатыстық сын есім мәнінде тұр.

Тілдің даму барысында туынды түбір кейбір қатыстық сын есімдер қатыстық мағынамен бірге заттың сапалық сипатын да білдіреді, сөйтіп, бара-бара сапалық сын есімдерге ауысып кетеді. Оны ажыратудың бірден-бір белгісі - мағыналық жағымен бірге шырай қосымшаларының жалғана алуы немесе керісінше жалғана алмауы. Қатыстық сын есімдерге шырай қосымшалары жалғана алмайды. Ал қосымша арқылы жасалған туынды сын есімдерге шырай тұлғалары жалғанса, олар сапалық сын есімдерге ауысқан сөздер болып табылады. Өткір-өткірлеу - өп-өткір, өте өткір, тұнық - түп-тұнық, өте тұнық т.б. Әуе *тұп-тұнық*, тап-таза, жібектей жұмсақ (Сейфуллин). *Өткірірек* найзалы, жұлдызы жанған мандайда... (Жамбыл). Осындағы *өткір*, *тұнық* деген сөздер негізгі түбірлер емес, тарихи жағынан *өт* (етістік) + *кір* (қосымша), *тұн* (етістік) + *ық* (қосымша) түбірлерінен жасалған туынды сөздер.

Осылардың қатарына *ақыл-ды*, *ақыл-сыз* сияқты сөздер де жатады. Бұл сөздерде *о* баста *-лы/лі* және *-сыз/сіз* жұрнақтары зат есімнен сын есім тудырып, заттық белгінің бар не жоқ екенін білдіретін қатыстық мән үстеген. Бұл қатарда осы сияқты *мейірімді*, *мейірімсіз*, *сапалы*, *сапасыз* сөздерін де атауға болады. Алайда бұл сөздерге шырай жұрнақтарын, әсіресе салыстырмалы шырайдың *-рақ/рек*, *-лау/леу* жұрнақтарын жалғап, түрлендіруге болады: *ақылды-ақылдылау-ақылдырақ*; *мейірімді-мейірімділеу-мейірімдірек*; *сапалы-сапалылау-сапалырақ* деп, сол сияқты *ақылсыздау-ақылсызырақ*, *мейірімсіздеу-мейірімсізірек*, *сапасыздау-сапасызырақ* деп қолдана береміз. Бұл сөздер әуел баста заттың (адамның) осы қасиеттерінің бар не жоқ екенін білдіріп, қатысты сын жасап, кейін келе мінезге, қасиетке қатысты сындық белгілерге айналып, сапа мәніне көшкен. Сөйтіп, сапалық сын есімдер сияқты шырай жұрнақтарымен де түрлене алатын деңгейге жеткен. Міне, бұл тілімізде қатыстық сын есімдердің кейбірінің уақыт өте келе қатыстық мәннен сапа мәніне көше бастайтынын көрсетеді. Жоғарыда айтылған қатыстық сын есімдердің мағыналық құрылымындағы «иелік» (қатыстық) сема жоғалғанда, олар сапалық сын есімдерге өтеді, сапалық сын есімдерше заттың сапасын, белгісін білдіріп, сапалық сын есімнің шырай жұрнақтарымен түрленеді.

Сөйтіп, қатыстық сын есімдер басқа сөз таптарынан жасалған туынды сөздер болып келеді. Қатыстық сын есімдердің бір тобы бір сөзде заттық белгінің бар екенін көрсетсе, екінші бір тобы керісінше оның жоқ екенін, ал үшінші тобы бір затқа, құбылысқа бейімділікті, икемділікті, төртінші тобы қимыл, іс-әрекетке, амалға, мекенге, мезгілге қатыстылықты білдіреді. Бұл мағыналардың қай-қайсысы болсын морфологиялық көрсеткіштер (сөзжасам жұрнақтары) арқылы беріледі.

Сапалық сын есімдер көпмағыналы болып келсе, қатыстық сын есімдердің мағыналық өрісі ондай кең емес.